DOI: 10.13114/MJH.201416450

M J H

Mediterranean Journal of Humanities
mjh.akdeniz.edu.tr
IV/1, 2014, 369-371

K. DEMİRCİ, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul, 2013, Ayışığıkitapları, 107 Sayfa. ISBN: 9789756336175

Fatih YILMAZ[*]

Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bereketli topraklarıyla Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıkların köklenip geliştikleri coğrafyadır. Söz konusu uygarlıklara ait çivi yazılı tabletlerin 19. yüzyıldan itibaren bulunup deşifre edilmesiyle Mezopotamya kültürünün günümüz Batı medeniyetinin oluşumunda hayati bir etkisi olduğu anlaşılmıştır. Zira Mezopotamya'nın geliştirdiği din ve kültür anlayışı sadece yakın çevresinde yaşayan halkları değil; aynı zamanda Musevileri, Hellenleri ve Hıristiyanları da etkileyerek evrensel bir nitelik kazanmıştır. Ancak mevcut bilgilere göre Mezopotamya dininin sistematik bir biçimde tanımlanması oldukça zordur. Buna rağmen genel olarak M.Ö. III. binde Sümer *pantheon*'una ilişkin en erken metinlerde, buradaki dini anlayışın *politeist* ve tanrılarının da *anthropomorfik* (insan biçimli) olduğu, bunun yanında Sümerlilerin tanrı ve tanrısal olanı "*gökyüzündeki*" olarak tanımladıkları anlaşılır. Resmi nitelikteki bu metinlerde tanrıların yanında ağırlıklı olarak din aracılığıyla siyasi ideolojiyi yönlendiren krallara ve rahiplere ilişkin bilgiler yer almaktadır. İnsanlar ise tanrıların beslenme ve giydirilmeleri için yaratılmış hizmetkârlar olarak, yine tanrıların suretinde yaratılmışlardır. Yani günümüzde *politeist* (çok tanrılı) dinlerdeki birçok tanrı için yapılan insan suretli betimleme, antikçağdaki bir Mezopotamyalı için geçerli değildir; ona göre tanrı *anthropomorfik* değil, insan *theomorfik*'tir. Karşılaştırmalı dinler tarihçisi Kürşat Demirci 2013 yılında yayınlanan "*Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*" adlı çalışmasında bu bakış açısını derinleştirerek, antikçağ Mezopotamya halklarındaki tanrı düşüncesini analitik bir düzlemde incelemiştir.

Yazar *Önsöz*'de Mezopotamya dinlerine ilişkin Doğu ve Batı'daki modern araştırmalar üzerine genel bir değerlendirmede bulunduktan sonra, *Giriş* (1-8) bölümüyle farklı dil, kültür ve coğrafyaya sahip olmalarına rağmen, bütünsel anlamda *naturalist* bir dünyada yer alan antik toplumların, *metamorfoz* (mitlerde form değiştiren tanrılar, insanlar, hayvanlar ve bitkiler), *büyüsel etyoloji* (doğa olaylarının nedenleri) *ve ab origina* (ilk olanın kusursuzluğu, atalara ve geleneklere bağlılık) gibi bazı temel kutsal arketiplerle şekillendiklerini belirtmektedir.

Çalışmanın temel içeriği ise, Mezopotamya halklarının tanrı anlayışı kapsamında değerlendirilen *Eski Mezopotamya'da Tanrılar* (9-47) ve tanrı-insan ilişkisi üzerinde yoğunlaşan *Ritüel ve Tapınak* (49-97) adlı iki ana başlık çerçevesinde şekillenmiştir. İlk ana başlıkla birlikte hem *politeist* hem de *monoteist* dinler için ayrıcalıklı konuma sahip Mezopotamya coğrafyası ve halkları genel çerçevede aktarılarak, buradaki farklı inançların ilgi çekici şekilde benzer yapıda olduklarına değinilir. Bu ortak mitik dilin oluşumundaki en etkili unsur olarak Sümerlilerin bölgedeki uzun süreli siyasi üstünlüğü dikkat çekmektedir. Ardından daha teolojik bir zeminde devam edilerek, Mezopotamya halklarının düşsel arka planında tanrı algılarının nasıl şekillendiğini anlaşılabilir kılmak amacıyla, tanrı ile insan arasındaki *teogonik* ve *kozmogonik* bağlar açıklanırken, tanrıların *anthropomorfik* yapısının nedenlerine vurgu yapılmıştır. Tanrıların

[*] Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya, fatihyilmaz@akdeniz.edu.tr

yaratılış nedeni olarak kozmik yapı, insanların yaratılış nedeni olarak ise tanrıların insiyatifi görülür ve tanrı ile insan arasındaki iç içe geçmiş bu bağ, toplumların tanrı anlayışını şekillendiren en karakteristik özellik olarak değerlendirilir. Latinlerin *do ut des* (ver ki vereyim) prensibiyle adlandırdıkları tanrı-insan arasındaki ilişkinin çıkara dayalı olan yanını ise K. Demirci "*karşılıklı rüşvet teolojisi*" olarak yorumlar. İnsanlarla daima iç içe olan tanrılar akrabalık ilişkileri, yaşam alanları (dağlar, kutsal tapınaklar ve barakalar), sevinçleri, kıskançlıkları ve üzüntüleriyle tamamen insani özellikler taşımaktadırlar. Her kentin, kurumun ve insanın koruyucu tanrıları bulunur ve tanrıların kaderleri de korudukları kentlerin, kurumların ya da kişilerin kaderleriyle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla bir kentteki tanrının önemi o kentin siyasi gücüne bağlı olarak artar ya da tamamen yok olabilirdi. Ayrıca bu durum Semitik fırtına tanrısı Adad'ın bazen felaketin bazen de bolluk ve bereketin tanrısı olmasına benzer şekilde, tanrıların mitlerde birbirine zıt fonksiyonlara sahip olmalarına da neden olmuştur. Genellikle büyük tanrılar *anthropomorfik* yapıda olsalar da, ikincil öneme sahip ya da zamanla önemini yitiren tanrıların daha çok soyut varlıklara dönüştüğü görülür, ayrıca tanrıların hayvanları, Tanrıların simgeleri, sembolize ettikleri ay ve güneş gibi varlıklar, dahası veba gibi bazı güçlü hastalıklar da tanrı olarak algılanabilmektedir. *Eski Mezopotamya'da Önemli Tanrılar* (25-47) ayrıca değerlendirilmiş ve burada detaylı tanrı tasvirlerinden kaçınılarak Mezepotamya halklarının sosyo-kültürel açıdan kendilerini etkileyen tanrıları nasıl algıladıklarına yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. Bu kapsamda söz konusu coğrafyada etkin olan An (Gök Tanrı), Enlil (Fırtına), Enki (Yeryüzünün Hakimi), Ninhursag (Dağların Tanrıçası), İnanna (Aşk Tanrısı), Ereşkigal (Ölüler Ülkesinin Tanrıçası), Utu (Adalet Tanrısı), Nanna (Ay Tanrısı), Marduk ve Asur gibi tanrılarla ilintili olarak koruyuculuklarını üstlendikleri kentler, akrabalık bağları, temel ikonografileri, politik olaylara bağımlı değişen önemleri hakkındaki temel bilgiler Sümer, Akad, Asur, Babil *pantheon*'unda ve bazen de Yahudi inancındaki benzerleriyle karşılaştırılarak aktarılmıştır. An'ın baş tanrı konumunda bulunduğu en önemli üçlüyü An-Enlil-Enki meydana getirirken, daha sonraki dönemde Babil Krallığı'nın Mezopotamya'da hakim konuma gelmesiyle Marduk; Asur Krallığı'nın etkin rol oynamaya başlamasıyla da Asur en önemli tanrı konumuna yükselmiştir. Bunun yanında hiyerarşik olarak tanrılar ile insanlar arasında bulunarak doğaüstü güçleriyle insanlardan ayrışan ve tanrıların birtakım işlerini yapmakla görevli *daimon*'lar, devler ve kahramanlara değinilir. Yazar, burada yer alan Utukku, Labatu, Pazuza, Lamaştu ve Lilutu gibi daimonik varlıklara yönelik bilgiler aktararak, söz konusu *daimon*'ların çoğunun Sümer öncesi halklardaki tanrıların birer tezahürü olarak Sümer dönemine miras kaldığı şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca *Me'*lerin (evrensel yasalar) kontrolünü elinde bulunduran, genellikle Uanna, Uannedagga, Enmedagga, Enmegalama, Enmabuluga, Anenlilda, Adapa'nın oluşturduğu ve Hellen dünyasındaki yedi bilgeleri hatırlatan, yedi Apkallu (yarı tanrı-bilge) vardır. Kahraman statüsünde ise Gılgamış ve Etana gibi iki önemli Sümer kralına ilişkin oluşturulan mitoslarla, kahramanlığın ve kraliyet soyunun kutsandığına vurgu yapılmıştır.

Mezopotamya coğrafyasında tanrı-insan arasındaki tinsel bağ ve bu bağın gerçekleştiği mekân, *Ritüel ve Tapınak* (49-97) ana başlığı altında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda izlenecek yol, düzen gibi anlamlara gelen ritüel kelimesinin etimolojisi açıklanarak, söz konusu kavramı insanların kutsal olanla arasındaki ilişki kurma metodolojisi olarak tanımlanır. *Monotheist* dinlerdeki ibadet kavramıyla ritüel arasındaki farklılıklardan bahsedilir ve insanların ibadetleri sonucunda isteklerinin yerine getirilmesi tamamen tanrının insiyatifinde olmasına rağmen, daha kapsayıcı içeriğe sahip ritüelin, uygulamaların eksiksiz gerçekleşmesi durumunda, amacına ulaşmasının kesin olduğunun altı çizilir. *Sosyal açıdan ritüel* (50-52) irdelendiğinde genel olarak halkı homojen bir yapı içerisinde bulundurarak birlik duygusunu güçlendirmek ve siyasi otoritenin gücünün tescili olarak tanrılarla arasındaki ilişkiyi halka kanıtlamak amacını taşıdığına değinilmiştir. *Ritüelin dinsel yapısı* (52-97) söz konusu olduğunda ise form ve

uygulamaların daha çok Sümer kökenli olduğu; kozmik düzeni kontrol etme, koruma ve devamlılığını sağlamayı amaçladığı görülür. Mitolojik bir çerçeve içerisinde gerçekleşerek halkın toplumsal hafızasını oluşturan ritüeller, genellikle rahiplerin kontrolü altında günlük, aylık ve yıllık olarak gerçekleştirilmektedir. Buna göre Babil'de bir kült günü; tapınağın uyanış töreni (*dik biti*), kapının açılışı (*pit babi*), sabah iki öğün yemeğin servisi ve temizlenmesi (*naptanu/ tardennu*), akşam iki öğün yemeğin servisi ve temizlenmesi, kapının kapanması olmak üzere beş ritüelden oluşurdu. En önemli aylık ritüelleri ise, ayın dönemlerine göre şekillenen ve kötü etkilerini gidermek için birinde, yedisinde ve on beşinde kutlanan *essesu*, tanrı heykellerine elbise giydirme törenleri olan *lubastu*, genellikle tapınağın açılışı/selamlanması olarak algılanan *salam biti* ve ölenlerin öteki hayatta huzur içinde yaşamalarını amaçlayan hatırlatma töreni *kisiga* oluşturmaktaydı. Tanrı heykelleri üretme ve Ea (Enki) aracılığıyla bu heykellerin tanrılaştırılması ise yıllık olarak *mis pi* ritüeliyle gerçekleşirdi. Ancak yıllık olarak yerine getirilen ritüellerin en önemlisi bugün Ortadoğu'da Nevruz, Sümerlerde *akitil* (dünyayı yeniden yaşatan güç), Babil'de *akitu* (arpa ekim bayramı) olarak bilinen bayram, mevsimsel sürekliliğin sağlanması, yani dünyanın dönemsel olarak yenilenerek tekrar yaratılması amacıyla Nisan (*Nissanu*) ile Ekim (*Teşritu*) aylarında kutlanmaktaydı. On iki gün süren törenlerin beşinci gününde, Musevilikteki "*günah keçisi*" kavramının prototipi niteliğinde olan ve bir koç kullanılarak yapılan arınma ritüeli *kuppuru* ile Marduk heykelinin önünde *şaşgallu* (rahip) tarafından kralın yüzüne sert bir tokat atılarak icra edilen aşağılama ritüeli gerçekleştirilmektedir. Sekizinci gün ise Babil'de toplanan tanrılar sonraki on iki ayda insanların kaderlerinin nasıl şekilleneceğini belirlerken, on ikinci gün İştar ve Dumuzi'yi temsilen bir çiftin gerçekleştirdiği *hieros gamos* ritüeli yer alır. Bunun yanında ritüellerin büyük kısmını *Me*'lerde (evrensel yasalar) saklı olan büyüler ve kehanetlere ilişkin olanlar oluştururdu. Kara büyüler her dönemde yasaklanmışken, kehanetler kahinin tanrısal işaretleri yorumladığı ve daha geri planda kaldığı *auguria oblativa* ya da kahinin geleceğin şekillenmesinde rol oynadığı *auguria imperativa*'dan oluşurlardı. Bu bilgilerin ardından tanrıların yeryüzündeki evleri olan ve hem siyasi otorite hem de halk açısından hayati öneme sahip tapınaklara ilişkin; var oluş nedenleri, işlevleri, mimarileri ve dini görevlileri hakkında bazı bilgilere değinilir. Buna göre tapınaklar ibadet ve sunu gibi dinsel yönün yanında, halkın buralarda eğitim görmesi, üst sınıfla bir arada bulunması ve örgütlenmesi açısından sosyal bir görev de üstlenmektedir. Bunun yanında tanrıların kendi evrenlerindeki yaşam alanlarının bu dünyadaki bir tezahürü olması nedeniyle, tapınakların inşası sadece tanrıların emriyle gerçekleşebilir ve inşa edilecek tapınağın mimarından işçisine kadar herkes kutsanmış sayılırdı. Mimari açıdan tanrının tecellisinin gerçekleştiği *kiku* (*cella*=kutsal yer), su ile kişilerin arınmasını sağlayan *abzu* (kutsal su) ve *kaos'*tan *kosmos*'a geçişi temsil eden *duku* (kutsal tepe) olmak üzere üç ana bölümden oluşurdu. Mimari özelliklerinin ardından eserde değinilen son konu tapınak görevlileri hakkındadır. Söz konusu görevlilerden en bilinenlerinin *sanga* ya da *sabra* (rahip) ve *agauş sanga* (baş rahip) olduğuna değinilerek, *ga duba* (arşivci), *sugdu* (tarla araştırıcısı), *kagur* (tahıl depo müfettişi), *sara abdu* (hazineci), *ugula şagud* (inek sürülerinin çobanı), *entu* (kutsal fahişe) ve *sletu/iştaritu* görevlileri hakkında çeşitli bilgiler aktarılır. Yazar, araştırmacılar için oldukça faydalı *Bibliyografya* (99-104) ve *Dizin* (105-107) bölümleriyle eserini sonlandırmıştır.

Bir giriş kitabı niteliği taşıyan eser, Mezopotamya uygarlıklarının dini yapısını, seçilen bazı örnekler ışığında karşılaştırmalı bir analiz olarak sunmaktadır. Ayrıca anlatım dilinin akıcı ve anlaşılır olmasıyla geniş bir okuyucu kitlesine hitap ederken, genel bakış açısıyla bundan sonra yapılacak yeni akademik çalışmalar için bir rehber niteliği taşımaktadır.